

Андрій Машталір

МОГИЛА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ПАМ'ЯТНИКООХОРОННІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ГЕТЬМАНАТУ

Висвітлено спроби державних і земських установ упорядкувати могилу Тараса Шевченка, зробити її одним з основних місць пам'яті українців і використати у політичній боротьбі.

Ключові слова: могила Т. Шевченка, місце пам'яті, П. Скоропадський, С. Петлюра, упорядкування могили, Київська губернська земська управа, комісія, екскурсія.

Величезне значення для формування будь-якої нації та створення держави має історична пам'ять. Колективна пам'ять кожного народу концентрується і репрезентується в певних “місцях пам'яті”, які є не лише географічними пунктами, а й визначаються як своєрідні точки зіткнення, у яких формується і підтримується у часі пам'ять суспільства. Найголовніша функція “місць пам'яті” – зберігати групову пам'ять людей [1, с. 37–51]. Одним з найвідоміших і сакральних “місць пам'яті” для українців є могила Тараса Шевченка, який у свідомості народу став символом ідеї свободи та незалежності України, і, відповідно, легітимації домагань національно-визвольного руху. У революційну добу 1917–1921 рр. українські політичні сили намагалися використати образ Великого Кобзаря – “будителя” як історико-політичний засіб для поширення національної свідомості українського народу, його мобілізації для боротьби за суверенітет.

Підняте нами питання частково висвітлювали О. Нестуля [2], Г. Рудий [3], Д. Буравченко [4], В. Королів-Старий [5], З. Тарахан-Береза [6], С. Брижицька [7] та інші дослідники, проте, вирішуючи свої дослідницькі завдання, відповідного цілісного сюжету вони так і не створили.

Метою статті є висвітлення спроб української влади та громадськості упорядкувати могилу Т. Шевченка як “місця пам'яті”, як складника національного проекту з увічнення його пам'яті.

Чимало відомих українських громадських діячів закликали впорядкувати місце останнього спочинку Шевченка, що було виявом патріотизму і любові до “безсмертного сина України”. Початок поклали гласні Канівського повіту навесні 1917 р., які розробили план дій з упорядкування “народного добра всієї України” (могили Т. Шевченка). У зв'язку з цим вони звернулися до Української Центральної Ради (УЦР) з проханням організувати читання лекцій для приїжджих, а також владнати справи з фактичним власником земельної ділянки В. Науменком [8, с. 66–67], [3, с. 73], [9, с. 128–129], [10]. Після того як керівний орган Українського національного руху підтримав ці зусилля і віднайшов певні кошти, приступили до створення проекту збереження Чернечої гори [11, арк. 2–3].

Восени 1917 р. Генеральний секретаріат включив могилу Тараса Шевченка до переліку пам'яток старовини й мистецтва, яку органи самоврядування повинні були взяти під свою опіку [12, арк. 16], [13, с. 34]. У перспективі Чернечу гору збиралися перетворити на заповідну територію (над цим працювала спеціально створена у січні 1918 р. комісія, яку очолив П. Тутковський) [14, арк. 17].

Напередодні шевченківських днів 1918 р., чи не вперше після перепоховання праху Кобзаря, у центрі уваги української інтелігенції стала могила Т. Шевченка. Відомий український культурний діяч В. Королів-Старий щодо цього зазначав: “Перед Шевченківськими днями, ... є надзвичайно добра нагода заопікуватись Тарасовою Могилою на Чернечій горі. Крім моїх ближчих “Часових” друзів, на це пристав і Є. Чикаленко, що мав відношення до порядкування могилою” [5, с. 185], [2, с. 81]. За словами В. Короліва, саме він став автором законопроекту, що був поданий до УЦР через С. Петлюру, який презентував документ від імені Всеукраїнського земства. Він складався з декількох пакетів пропозицій. По-перше – “визнання УЦР Святої Могили (Шевченка) національною власністю”, по-друге – “...звільнити в радіусі п'яти верств, взявши за центр хрест, всі землі й води, що лежали довкола могили”, по-третє – “установити (УЦР) сталу парламентську комісію, на обов'язку якої було б організувати опікування могилою” [5, с. 185]. Ознайомившись з документом, С. Петлюра висловив йому цілковиту підтримку, зазначивши, що пропоновані заходи треба закріпити у відповідному законі. Разом з тим відомий український діяч просив автора законопроекту “од сьогодні взяти на себе опікування могилою в порядку призначення від Київського губернського земства” [5, с. 185]. Так, В. Королів став уповноваженим управи Київського губернського земства по догляду за могилою Т. Шевченка.

9 квітня 1918 р. відбулася надзвичайна сесія Київської губернської управи, на якій було ухвалено рішення про виділення коштів для фінансування першочергових пам'яткоохоронних заходів на могилі Кобзаря 145 000 крб. Сесія також доручила Канівській повітовій та Київській губернській земським управам розробити загальний план упорядкування могили і звернулася

до громадських та інших організацій із закликом узяти участь у зборі коштів для його фінансування [15]. Також було запропоновано скликати відповідну комісію для вироблення заходів щодо впорядкування могили Кобзаря [16].

Згодом лісовий департамент Міністерства земельних справ УНР передав Раді громадських робіт проект про укріплення ярів біля шевченківської могили. Своєю чергою, Міністерство праці затвердило комісію із директорів департаментів (Сидоренка, Трухлого, Гольдемана) для перегляду колективних договорів [17, с. 2]. На жаль, про роботу цієї комісії нам нічого невідомо.

Велику активність зі збереження народної пам'яті, пробудження національної свідомості, що собою уособлювала могила Кобзаря, виявляла громадськість. Так, 21 квітня 1918 р. відбулося засідання комісії (С. Петлюра, О. Лотоцький – голова Київського товариства “Просвіта”, Є. Лукасевич – голова Київської спілки лікарів, М. Синицький – член Київського комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку, А. Ніковський – редактор газети “Нова Рада”, Д. Дяченко – художник, а також С. Єфремов, П. Пилипчук, В. Королів-Старий та інші) з упорядкування могили Т. Шевченка. Комісія виробила низку заходів, зокрема щодо укріплення Чернечої гори від зсувів та руйнівної дії підземних вод. Пропонувалося зробити огорожу, спланувати доріжки і стежки, що вели до могили, встановити нові східці та гранітний постамент під хрест на могилі поета, зайнятися озелененням могили та ремонтом будинку, в якому мали розмістити експозицію портретів Великого Кобзаря, читальну залу та кабінети для письменників і художників. Комісія вирішила створити біля Чернечої гори центр творчого спілкування та відпочинку українських громадських і культурних діячів “Тарасовий стан”, запропонувала налагодити пряме транспортне сполучення між Каневом і Києвом водою і суходолом, звести готель “Хвиля” та організувати біля могили почесну варту. Для контролю за станом охорони та керівництва роботами з упорядкування могили вирішили заснувати офіційний комітет, куди ввійшли представники уряду, губернських та повітових органів влади, “Старої громади” та інших культурних товариств і організацій [2, с. 82-83].

Зазначені пропозиції Київська губерньська земська управа розглянула і схвалила 24 квітня 1918 р. Вона доручила В. Короліву негайно приступити до виконання затверджених заходів [16]. Варто зазначити, що управа була готова фінансувати роботи, про що зазначає у своїх споминах В. Королів: “Робіть, що вважаєте потрібним, – говорив мені С. Петлюра. – Ви ж там на місці. А я наперед згоджуюсь підписати все, чого ви вимагаєте” [5, с. 186].

Отримавши підтримку голови Київської земської управи, В. Королів-Старий узявся залучати до цієї справи широку громадськість. Через “Нову Раду” він звернувся до українців “розшукати в своїх збірках все, що стосується до Великого імені, навіть вирізки з газетних статей, всякі ілюстрації, біографії і критичні нариси”, які можна буде розмістити у бібліотеці-читальні біля могили Кобзаря. Всі зібрані матеріали пропонувалось надсилати до редакції літопису українського письменства “Книгаря” [18, с. 4].

Однак незадовго після цього звернення відбувся гетьманський переворот. Нова влада розпустила всі структури, створені за Центральної Ради. Перестав працювати й комітет з упорядкування могили Шевченка [19, с. 23].

Гетьманат офіційно не заперечував шевченківських ідеалів і не мав наміру протистояти всенародному вшануванню Великого Кобзаря. Понад те, для створення позитивного образу гетьмана використовували постать Тараса Шевченка. Акцент робився на ключові для селянства поняття “земля і воля”. Листівку, що її розповсюджували у регіонах, зокрема на Поділлі, була підтвердженням сказаних вище слів [20, с. 7]. На ній зображено портрет Т. Шевченка й надруковано його рядки: “Оживуть гетьмани в золотім жупані, прокинуться воля”. Далі стверджувалося, що мрії поета здійснилися, а П. Скоропадський буде лад, що дасть “спокій усьому населенню, а бідним селянам землю” [21, арк. 126]. Тобто Шевченко був потрібний гетьманові для легітимації його влади в очах народу.

Надалі робота навколо облаштування могили Т. Шевченка продовжувалася уже за участі нової адміністрації. Заслугує на повагу те, що, прийшовши до влади, гетьман не “ліквідував” напрацювання Центральної Ради у різних сферах культурно-освітньої діяльності, прикладом чого може бути його політика в освіті, де продовжували працювати на своїх посадах більшість діячів, призначених ще за часів УЦР [22, с. 27–34]. Подібне відбувалося і в пам'яткоохоронній сфері, зокрема в питаннях, що стосувалися впорядкування могили Т. Шевченка. Щодо цього, то В. Королів зазначив: “Губерніальна управа в новому національному складі природно не могла не визнати за свій високий обов'язок пильнування могили Т. Шевченка” [2, с. 100]. За підтримки цього органу була розгорнута широкомасштабна робота, до якої долучалося національно свідоме населення. А працювати було над чим.

За свідченням преси, могила Т. Шевченка була у незадовільному стані. Так, дописувач газети “Відродження” зазначав, що місце останнього спочинку українського Кобзаря занедбано, заростає травною, бур'яном, лавки поламані, на них відвідувачі залишали різні написи. Будинок біля могили, “мов у злиденного дядька”, налічував три кімнати: одну використовував дідсторож, у другій розміщувалися туристи, у третій була кімната-музей, прикрашена портретами та картинами Кобзаря й уквітчана рушниками та квітами. На столі лежала книга вражень і старе видання “Кобзаря”, яке починалося з 60-ї сторінки та геть розірване і розмальоване

різними написами на кшталт “Посетіл (ла) могилу Шевченки...” тощо [23, с. 5]. За розповіддю сторожа (діда Івана), до могили приїжджала німецька делегація. Поглянувши на безлад, вони іронічно засміялися і покинули святе для більшості українців місце. Охоронцеві було прикро за це. Крім того, він добре розумів, що незабаром кінець навчального року і сюди направляться екскурсанти-школярі, тож висловив побажання, щоб влада приступила до швидкої реалізації раніше намічених планів і “Українська Мекка” достойно виглядала [23, с. 5].

Після низки критичних публікацій у пресі про непорядкованість могили Т. Шевченка Київське губернське земство відреагувало й відкрило плавучий готель на Дніпрі “Чайка” на 18 кімнат. Ціни для туристів були доволі помірні (3-4 крб.), якщо врахувати, що на подорож з Києва до Канева по Дніпру витрачали 44 крб. [24, с. 5].

Гетьманська влада намагалася перейти від декларативних дій у пам'яткоохоронній сфері до більш “приземлених” справ. Так, 10 червня 1918 р. Рада Міністрів підтримала пропозицію Ф. Лизогуба (сина близького друга Кобзаря Андрія Лизогуба) і М. Чубинського про визнання могили Т. Шевченка національною власністю [2, с. 82-83]. Крім того, уряд звернувся до власника земельної ділянки В. Науменка [25, с. 99], на якій знаходилася могила “Академика Императорской Академии Художеств Т. Шевченко” [26], з проханням передати її Українській Державі [27, с. 10]. Своєю чергою, Міністерство внутрішніх справ отримало доручення подати до Ради Міністрів документи, необхідні для відкриття кредиту на утримання могили Кобзаря [28, арк. 45-45 зв], [29, с. 318].

У червні 1918 р. до Канева прибула комісія Київської губернської земської управи за участю С. Петлюри (голови), В. Короліва, Д. Одрини, А. Ніковського, С. Дяченка, С. Єфремова, О. Лотоцького, М. Синицького та інших. Вона побувала на місці вічного спочинку Т. Шевченка, обговорила питання упорядкування й охорони Чернечої гори, зокрема щодо укріплення її з боку Дніпра, огороження меморіальної території, прокладання доріжок, платформи, встановлення столів і лавок, вигравіювання високого гранітного постаменту під хрест, проведення води на гору, впорядкування кімнат, заснування бібліотек із творами Шевченка, ремонту плавучого готелю, будівництва тимчасового барачу на 40–50 місць. Відповідальним за належне виконання робіт призначили того ж таки В. Короліва.

На сесії народної ради було ухвалено звернення до голови Канівської міської управи з проханням скасувати оренду земель, які межують з могилою, і заснувати на цій території село Тарасів Кут. На проведення перелічених робіт Київське губернське земство взяло позику в товариства південно-західних народних рад у розмірі 15 тис. крб., від себе ж пожертвувало 2750 крб. [30, с. 3]. Проте, як стверджує В. Королів, комісія вирішила “не робити далі нічого в біжучому році, а лише працювати над підготовкою проектів всіх технічних робіт, що мають розпочатися після регламентації закону про Тарасову могилу. Тобто, ухвалено робити кабінетну працю, а на могилі підтримати той лад, який вже на ній існував” [5, с. 186].

Незважаючи на це, Київське губернське земство 26 червня 1918 р. виділило на впорядкування могили Кобзаря 2 176 000 крб. На ці кошти планувалося, зокрема, звести дамбу від Канева до Чернечої гори та встановити залізобетонні східці від могили Кобзаря до Дніпра [2, с. 141].

За повідомленням газети “Вільний голос”, голова Київської губернської земської управи С. Петлюра, її члени та уповноважений з догляду за могилою Т. Шевченка В. Королів-Старий звернулися до органів місцевого самоврядування та громадськості України з відозвою про збір коштів на впорядкування Чернечої гори [31], [3, с. 83]. У ній зазначалося, що “головним завданням українського народу є вшанування пам'яті борців за волю України, які вкинули іскру визволення від російського панування та гніту соціального. Найпершим таким признаним генієм українського народу є Т. Шевченко, який у своїх натхненних творах, мов дорогої перлини, зібрав всі жалі-скорботи, всі radoщі, бажання і стремління рідного народу... Вся історія визвольного руху Українського нерозривно зрослася з великими заповітами, зоставленими нам Т. Шевченком. Ось через що найпершим нашим обов'язком повинно бути вшанування пам'яті Кобзаря через упорядкування його славної могили...” [32, арк. 30–30 зв], [33, с. 153–155]. Як свідчать архівні документи та матеріали періодичної преси, це звернення було підготовлено ще в добу УЦР (середина квітня 1918 р.) і стало наочним підтвердженням того, що Павло Скоропадський намагався продовжувати лінію попередньої влади у пам'яткоохоронній сфері.

Активність зі збереження місця останнього спочинку українського Кобзаря розвивали його земляки. Так, 31 травня Черкаська повітова народна управа закликала учнів та вчителів започаткувати серед населення кампанію зі збору коштів для впорядкування Шевченкової могили. 1 липня цей почин підтримала Полтавська губернська земська управа, яка звернулася до волосних управ і “Просвіт” регіону з подібною пропозицією [34, с. 12], [35, с. 3]. Пожертвування приймала губернська земська управа, а також газета “Полтавські новини” [36, с. 3]. Подільська губернська земська управа також долучилася до збору коштів, про всі надходження від громадян повідомляв журнал “Село”, що видавала управа [37, с. 15], [38, с. 29], [39, с. 27], [40, с. 28], [41, с. 28]. У Вінниці “Подільський союз кредитовий” на свої зборах 12-13 липня вирішив виділити на впорядкування могили Т. Шевченка 1 тис. крб. [42, с. 4]. Восени до кампанії збору коштів приєдналися Звенигородська повітова та Катеринославська

губернська народні управи. Остання “асигнувала на поправку могили Т. Шевченка 20 тис. грн.” [43, с. 4], [44, с. 3]. Пожертви надійшли і від Костянтиноградського позичково-ощадного товариства у розмірі 250 крб. [45, с. 3] та інших юридичних і фізичних осіб. Міністерство шляхів сполучення профінансувало та провело геодезичне дослідження й очистило фарватер Дніпра біля Чернечої гори, виділило комісії з упорядкування могили Кобзаря кілька човнів [2, с. 42].

За підтримки офіційної влади продовжувалися екскурсії на могилу Т. Шевченка. Так, 22 червня 1918 р. газета “Нова Рада” вмістила повідомлення Українського клубу в Києві про організацію екскурсії на могилу українського Кобзаря, очоці могли відвідати Чернечу гору, долучитися до національної святині [46, с. 1]. Своєю чергою, Міністерство освіти власним коштом організувало подорож на місце останнього спочинку Тараса Шевченка. Вона відбулася 12–14 липня за участю слухачів педагогічних курсів, учителів середніх і вищих початкових шкіл та слухачів курсів позашкільної освіти. Через національно свідомих учителів, які шанували Кобзаря, мала пришвидшитися українізація навчальних закладів. Під час подорожі на Чернечу гору лектор Г. Стелецький розповідав про “малу батьківщину українського поета”, населені пункти, повз які пропливали педагоги. Екскурсанти поклали біля підніжжя могили вінок з живих жовтих квітів, виконали “Заповіт”, гімн “Ще не вмерла Україна”, інші національні пісні, а 14 липня повернулися до Києва [47, с. 3]. Таку саму подорож 5 серпня 1918 р. організувало товариство “Батьківщина” для своїх членів та всіх охочих відвідати могилу Шевченка. Екскурсія коштувала 44 крб. Для культурного проведення часу запросили оркестр та хор [48, с. 2]. Чернечу гору відвідали також учні Боршпільської української гімназії на Полтавщині. Вони вклонилися пам’ятникові Т. Шевченку, стали навколо могили і виконали “Заповіт”. Потім прослухали розповідь директора гімназії М. Дем’яновського про останні дні життя Кобзаря, його похорон [49, с. 3]. Після цього хор виконав “Ще не вмерла Україна”. На могилі екскурсанти пробули два дні, впродовж яких читали твори Т. Шевченка, співали пісні на його слова, робили фотознімки. З піднесеним настроєм вони повернулися додому [50, с. 4].

За словами українського громадського діяча і мецената Є. Чикаленка, разом з В. Винниченком улітку 1918 р. вони побували на могилі Тараса Шевченка, мали змогу активно поспілкуватися з її відвідувачами [51, с. 44]. Місце останнього спочинку Кобзаря відвідали також учителі та учні Став’ямської школи, які у книзі відвідувань залишили такі рядки: “Хоч і тяжкі зараз часи настали нашій неньці Україні, але слова Тараса Шевченка збудуться – наша ненька буде вільною. Діти, котрі зараз у школі, пам’ятають добре, хто вони, і будуть боротися за волю” [6, с. 132].

У липні 1918 р., після арешту С. Петлюри, який докладав чимало зусиль для впорядкування місця останнього спочинку Т. Шевченка, Київська губернська земська управа припинила опікуватися Чернечою горою. Врешті, В. Королів запропонував доручити опіку над могилою Т. Шевченка окремій інституції на зразок “Старої громади” [52, с. 6-7], [3, с. 83]. Опинившись без підтримки, відповідальний за могилу звернувся до Українського національного союзу, що був в опозиції до гетьманської влади: “...Я дозволяю собі сподіватись, що він (УНС) не залишить без уваги таку справу великої національної ваги, як упорядкування могили Т. Шевченка у Каневі” [2, с. 143].

1 жовтня 1918 р. В. Королів, який не отримав підтримки від політичних та культурних кіл Української Держави, заявив про свою відставку, наголосивши, що остаточно розчарувався у діяльності Київської губернської управи у справі упорядкування могили Т. Шевченка [52, с. 6-7]. Та й ставлення окремих простих українців до національної святині непокоїло патріота, який зафіксував таке: “...Цілковито зруйновано і попсовано огорожу навколо могили та посадок в майбутньому паркові; ...телята і коні пасуться під самою вискою, де стоїть хрест; ...дід Іван – наглядач за могилою – вирубує по своїй уподобі дерева, що мають певну цінність, в продажу” [53]. І це в той час, коли де-юре могила перебувала під охороною держави.

Отже, у добу революції постать і творчість Т. Шевченка стали частиною українського культурно-політичного процесу. В 1918 р. державні структури, а також органи місцевого самоврядування і громадськість УНР та Української Держави втілювали заходи з упорядкування могили Тараса Шевченка як основного місця пам’яті українського народу. Вона розглядалася українськими політичними діячами, передусім, як засіб формування масової національної свідомості. Розпочаті заходи не були доведені до завершення через низку політичних причин. Держава лише декларувала свою відповідальність за упорядкування “Української Мекки”. Репресії проти діячів опозиційних сил заблокували активну участь Київського губернського земства у цьому питанні.

Література

1. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2-3 (40-41). — С. 37–51.
2. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам’яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / Олексій Нестуля. — Полтава, 1994. — 238 с.
3. Рудий Г. Я. Охорона і збереження пам’яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр.) / Г. Я. Рудий. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 204 с.
4. Буравченко Д. Громадська ініціатива в культурно-мистецькому житті України доби Центральної Ради (образотворче мистецтво, музейна справа, охорона історичних пам’яток) / Дмитро Буравченко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. статей / [гол. Ред. Р. Я. Пиріг]. — Вип. 5. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 315–337.

5. Королів-Старий В. З моїх споминів про Симона Петлюру / В. Королів-Старий // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926) — К.: МП “Фенікс”, 1992. — С. 177–188.
6. Тарахан-Береза З. П. За рядками книги відвідувачів Шевченківської могили (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ) — 1998. — № 2. — С. 128–137.
7. Брижицька С. Стан могили Тараса Шевченка та його музею на Чернечій горі у роки становлення радянської влади (за матеріалами книги вражень 1920-х рр.) / Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст.: зб. наук. пр. за ред. д-ра мист. М. Селівачова / С. Брижицька. — К.: Златограф, 2004. — С. 41–47.
8. Повідомлення про рішення канівського земського зібрання з питань охорони могили Т. Г. Шевченка. М. Київ 18 квітня 1917 р. // Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): зб. док. і матер. / авт.-упорядн.: О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, Г. Я. Рудий / [відп. ред. В. О. Горбик]. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2008. — С. 66-67.
9. Рудий Г. Пам'яткоохоронна політика в Україні: витоки та засади формування // Краєзнавство. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. — № 1. — С. 128-129.
10. Нова Рада. — 1917. — 18 квітня.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 2-3.
12. Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 16.
13. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради / Т. С. Осташко // Український історичний журнал (далі – УІЖ) — 1998. — № 3. — С. 34.
14. ЦДАВО України. — ф. 2581. — оп. 1. — спр. 208. — арк. 17.
15. Нова Рада. — Київ. — 1918. — 11 квітня.
16. Відродження. — 1918. — 11 травня.
17. В м-ві праці // Нова Рада. — 1918. — № 68. — 25–13 (квітня) — С. 2.
18. Старий В. До всіх видавців, видавничих товариств і приватних громадян / В. Старий // Нова Рада. — 1918. — № 70. — 28 (15) квітня. — С. 4.
19. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. — К., Відень, 1920. — Ч. 3. — С. 23.
20. Лозовий В. С. Поділля в період Гетьманату (1918 р.): навчально-методичний посібник / В. С. Лозовий. — Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М.І.), 2007. — С. 7.
21. ЦДАВО України. — ф. 1793. — оп. 1. — спр. 7. — арк. 126.
22. Гетьман П. Скоропадський. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. // Державницька думка: кварталник / Гетьман П. Скоропадський — Філадельфія: Видавництво “Державницька думка”, 1951. — Ч. 4. — С. 27-34.
23. Могила Т. Шевченка // Відродження. — 1918. — № 52. — 7(19) червня. — С. 5.
24. Повідомлення // Відродження. — 1918. — № 51. — 31 (18) травня. — С. 5.
25. Пайкова Є. В. Володимир Науменко (1852–1919 рр.) / Є. В. Пайкова // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 99.
26. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. — ф. 11. — № 193.
27. Кучменко Е. М. Національно-культурне життя в Україні (1917–1920 рр.) / Е. М. Кучменко. — К.: Знання, 1999. — С. 10.
28. ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 45-45 зв.
29. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / [Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин та ін.; гол. В. А. Смолій]; Ін-т іст. Укр. НАН Укр. — К.: НВП Видавництва “Наукова думка” НАН України”, 2011. — Кн. 1. [В. І. Головаченко, Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, О. І. Лупандін та ін.; кер. О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк]. — С. 318.
30. Упорядкування могили Шевченка // Нова Рада. — 1918. — № 99. — 13 червня (31 травня). — С. 3.
31. Відозва. Упорядкування могили Т. Г. Шевченка // Вільний голос. — 1918. — 3 липня.
32. Держархів Черкаської області. — Ф. 136. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 30-30 зв.
33. Звернення уповноваженого Київської губернської земської управи по догляду за могилою Т. Шевченка В. Короліва-Старого до всіх урядових та громадських установ УНР щодо впорядкування могили Великого Кобзаря. м. Київ (квітень 1918 р. // Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): зб. док. і матер. / авт.-упорядн.: О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, Г. Я. Рудий / [відп. ред. В. О. Горбик]. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2008. — С. 153–155.
34. На могилу Т. Г. Шевченка // Село. — Кам'янець-Подільський — 1918. — № 18. — 21 червня. — С. 12.
35. На улаштування могили Шевченка // Відродження. — 1918. — № 77. — 3 липня (20 червня). — С. 3.
36. Вісті з краю. Могила Шевченка // Нова Рада. — 1918. — № 96. — 9 червня (27 травня) — С. 3.
37. Жертви на впорядкування могили Шевченка // Село. — Кам'янець-Подільський. — 1918. — № 19. — 24 червня. — С. 15.
38. Жертви на впорядкування могили Т. Г. Шевченка // Село. — Кам'янець-Подільський. — 1918. — № 28-29. — 28 серпня. — С. 29.
39. Жертви на впорядкування могили Тараса Шевченка складені вчителями-курсістами Балтського повіту // Село. — Кам'янець-Подільський — 1918. — № 32-33. — 7 вересня. — С. 27.
40. До редакції “Село” надіслані жертви на впорядкування могили Т. Г. Шевченка від таких осіб: // Село. — Кам'янець-Подільський — 1918. — № 40-41. — Вересень. — С. 28.
41. До редакції “Село” надіслані жертви на впорядкування могили Т. Г. Шевченка від таких осіб: // Село. — Кам'янець-Подільський — 1918. — № 46-47. — Вересень. — С. 28.
42. Дописи. м. Вінниця // Нова Рада. — 1918. — № 116. — 17 (4) липня. — С. 4.
43. На поправку могили Шевченка // Відродження. — 1918. — Ч. 149. — 2 жовтня. — С. 4.
44. Телеграми. На поправку могили Шевченка. // Нова Рада. — 1918. — № 177. — 2 жовтня (19 вересня). — С. 3.
45. На могилу Т. Шевченка // Нова Рада. — 1918. — № 121. — 23 (10) липня. — С. 3.
46. Український клуб у Києві // Нова Рада. — 1918. — № 105. — 21 (8) червня. — С. 1.
47. Подорож на Шевченкову могилу // Нова Рада. — 1918. — № 117. — 18 (5) липня. — С. 3.
48. Подорож на могилу Т. Шевченка // Нова Рада — 1918. — № 123. — 25 (12) липня. — С. 2.
49. Екскурсія Барішпільської гімназії // Відродження. — 1918. — № 64. — 16 (3) червня. — С. 3.
50. Дописи. Боришполе // Нова Рада. — 1918. — № 103. — 19 (6) червня. — С. 4.
51. Чикаленко. Є. Щоденник 1919-1920 рр. / Є. Чикаленко. — К.-Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. — С. 44.
52. Справа з могилою Т. Шевченка // Відродження. — 1918. — Ч. 150. — 3 жовтня. — С. 6-7.
53. Відродження. — 1918. — 19 жовтня (3 листопада).

The article highlights the efforts of state and county agencies to organize the grave of Taras Shevchenko, making it one of the main places of memory and use Ukrainian in a political struggle.
 Key words: T. Shevchenko grave, a place of memory, P. Skoropadsky, S. Petliura, ordering of graves, Kyiv provincial rural council, commission, tour.